Classification and Analysis of the Motif of "Obstacles on the Path to the Lovers' Union" in Persian Verse Romances

Seyyede Azam Hosseini*

Persian verse romances constitute one of the most important genres of lyrical literature, whose narrative structures are based on a set of recurring motifs. One of the most fundamental of these motifs is "obstacles on the path to the lovers' union," which plays a major formative role in creating conflict and advancing the narrative. Despite numerous studies on Persian verse romances, no comprehensive classification or independent examination of the evolution of this motif has yet been undertaken. The present study aims to identify, classify, and analyze the various forms of the motif of "obstacles on the path to the lovers' union" in Persian verse romances, and to explain its narrative function and evolution across different periods of Persian literature. The study employs a descriptive-analytical method based on textual content analysis. The data were extracted and examined from five primary verse romances and a number of supplementary works selected according to temporal, cultural, and literary criteria. The findings indicate that the motif of "obstacles on the path to the lovers' union" is present in all the works examined and can be classified into seven main categories and several subcategories. The results further indicate that this motif contributes to the advancement of the narrative and reflects cultural, social, and mythological transformations across different periods of Persian literature.

Keywords: Lyric literature; Persian verse romance; motif; obstacles to union; narrative function.

Introduction

Persian verse romances constitute a significant part of Persian lyrical

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, Madhhad, Iran.
Sa.hosseini@cfu.ac.ir
https: //orcid.org/0009-0002-9781-9401

literature, and their narrative structures are shaped by recurrent events and motifs. Their narratives generally begin with an encounter and the emergence of love and continue toward either the lovers' union or their failure to attain it. However, union is rarely achieved without obstacles. Various impediments generate conflict and suspense, delay union, and provide the basis for subsequent events. These obstacles may also reflect the social structures, religious beliefs, political relations, kinship systems, and ethical values of different historical periods. Examining the motif of "obstacles on the path to the lovers' union" can therefore contribute both to understanding the narrative structure of Persian verse romances and to analyzing their cultural, social, and historical contexts.

Despite numerous studies on Persian verse romances, this motif has not yet been independently and comprehensively classified and analyzed across a corpus of works. Previous studies have mainly focused on individual works, characters, themes of love, or obstacles to union within a particular text. The present study therefore aims to identify, classify, and analyze the various forms of obstacles to union, examine their role in advancing the narrative, and trace their transformations across different periods of Persian literature in relation to changing cultural, social, and intellectual contexts.

The concept of the "motif" occupies a central position in this study. Stith Thompson regards the motif as a recurrent narrative element that acquires particular significance through repetition and contributes to narrative structure. Parsanasab similarly considers the motif a structural-semantic element that, through recurrence, develops into a recognizable pattern and contributes to the development and coherence of the narrative. Accordingly, this study regards "obstacles on the path to union" as a recurrent narrative motif that contributes to narrative development by generating conflict and suspense and delaying union.

The study also draws on selected concepts from Vladimir Propp's theory of the morphology of the folktale. Although Persian verse romances differ in origin and structure from the folktales examined by Propp, his emphasis on the function of events in advancing the narrative provides a useful framework for examining obstacles to union. His theory is therefore not employed for a complete morphological analysis, but as a framework for understanding the

narrative function of obstacles. These obstacles are treated as structural motifs, and their classification is based primarily on their sources and functions within the narrative structure.

The study employs a descriptive-analytical method based on textual content analysis. The unit of analysis is the motif of "obstacles on the path to the lovers' union." The primary corpus consists of *Zal and Rudabeh* from Ferdowsi's *Shahnameh*, Ayyuqi's *Varqa and Golshah*, Fakhr al-Din As ad Gorgani's *Vis and Ramin*, and Nezami Ganjavi's *Khosrow and Shirin* and *Layli and Majnun*. These works were selected because of their prominent position in Persian literary tradition, complete narratives, and diverse obstacles to union. Several other Persian verse romances and romantic narratives from the *Shahnameh* were also examined as supplementary sources. First, obstacles delaying or preventing union were extracted from the texts. They were then classified according to their origins and roles in advancing the narrative, and their narrative functions and transformations across different periods were analyzed and compared.

Main Discussion and Findings

The analysis resulted in seven main categories of obstacles: love involving prohibited kinship relations, exogamous marriages, the requirement of marriage according to accepted custom, social and cultural differences, obstacles arising from individual characteristics, religious and ethical considerations, and general opposition to marriage and emotional attachment. Some categories contain several subcategories and appear differently according to the historical and cultural contexts of the narratives.

The first category, love involving prohibited kinship relations, includes relationships in which kinship and its associated restrictions become obstacles to union. These include the love of a stepmother or foster mother for a stepson or foster son, the love of a stepson for a stepmother, and love between siblings. Some forms of this category have roots in ancient mythological narratives and Iranian traditions, while their meanings and functions change according to the cultural and religious contexts in which they appear.

The second category, exogamous marriage, concerns lovers belonging to different territories, peoples, families, or political domains. Examples include Zariadres and Odatis, Goshtasp and Katayun, Bijan and Manijeh, Rostam and Tahmineh, Zal and Rudabeh, and Khosrow

and Shirin. Geographical or ethnic difference does not necessarily constitute an obstacle by itself; it becomes one when it provokes familial or political opposition. Exogamy can therefore transform an individual romantic relationship into a broader conflict involving family interests and political authority.

The third category is the requirement of marriage according to accepted custom, particularly evident in *Khosrow and Shirin*. Despite her love for Khosrow, Shirin refuses complete union before formal marriage. Her insistence delays their union and influences subsequent events. The obstacle therefore arises not from a lack of affection but from the requirement that the relationship conform to accepted ethical and social norms and acquire a legitimate form.

The fourth category consists of social and cultural differences, including political, class and racial, economic, and ideological differences. Political differences occur in *Goshtasp and Katayun*, *Bijan and Manijeh*, *Zal and Rudabeh*, and *Khosrow and Shirin*. Economic differences are evident in *Varqa and Golshah*, while ideological differences occur in *Asli and Karam* and *Yusuf and Zulaykha*. Such differences become obstacles when they lead families, communities, or political authorities to oppose a relationship. Thus, the obstacle is often created not merely by the difference itself but by the social response to it.

The fifth category comprises obstacles arising from individual characteristics, including unusual physical features, old age and incapacity, and psychological disturbance. Zal, Mobad in *Vis and Ramin*, and Majnun are representative examples. Individual characteristics become obstacles when they influence others' judgments regarding a person's suitability for a relationship. In *Vis and Ramin*, the age difference, lack of emotional reciprocity, and Mobad's physical and sexual incapacity distinguish formal marriage from genuine union. In *Layli and Majnun*, Majnun's psychological disturbance alone cannot explain the failure of union. The patriarchal tribal system, Layli's passivity within it, and the presence of a powerful rival also contribute to the obstacle. Thus, the source of the obstacle lies partly in the social interpretation of individual characteristics.

The sixth category involves religious and ethical considerations, including fear of divine or other forms of punishment and concern

over the loss of chastity. These obstacles arise primarily from the characters' beliefs and ethical commitments. In *Vis and Ramin*, the characters face tensions between personal desire and the ethical and social consequences of their actions. In *Yusuf and Zulaykha*, faith and fear of God, as well as fear of punishment by the Aziz of Egypt, contribute to Yusuf's refusal of Zulaykha's advances. In *Vamiq and Azra*, *Iraj and Howbara*, and *Khosrow and Shirin*, concern for chastity and honor delays union until acceptable conditions are established. The obstacle therefore results not from an absence of love but from adherence to ethical and social values.

The seventh category, general opposition to marriage and emotional attachment, originates in a negative attitude toward marriage or romantic attachment itself. A prominent example is *Salaman and Absal*, where the king and the sage consider romantic involvement inappropriate for someone destined to inherit the throne. Salaman's love for Absal conflicts with this attitude and leads the narrative into crisis. The obstacle therefore results from the confrontation between different conceptions of love and marriage rather than incompatibility between the lovers.

Taken together, the findings demonstrate that obstacles in Persian romantic narratives arise from different sources. Political, class, economic, and ideological differences are rooted in social and cultural conditions; fear of divine punishment and concern for chastity originate in the characters' value systems; and other obstacles emerge through social judgments concerning individual characteristics. Obstacles to union therefore cannot be regarded merely as devices for postponing union. Depending on the context of each work, they contribute to conflict, suspense, and the organization and progression of narrative events.

Conclusion

The historical examination of this motif reveals that some of its forms have roots in mythological and historical narratives and, while preserving their fundamental core, acquire new manifestations in later periods in response to cultural, religious, and social transformations. The development of obstacles to union can therefore be regarded as reflecting changes in attitudes toward love, marriage, family, and human relationships across different periods of Persian literature.

Overall, the motif of "obstacles on the path to the lovers' union" is not merely one narrative element among others in Persian verse romances; it constitutes an important organizing factor in their narrative structure. By generating conflict and suspense, delaying union, and influencing the sequence of events, these obstacles contribute to the development and organization of the narrative. Their classification and analysis illuminate recurrent patterns in Persian romantic narratives and provide a basis for examining the transformation of motifs and cultural interactions in Persian literature. Since the present study is limited to Persian verse romances, future research may examine this motif in other literary genres and compare its manifestations with those found in the narrative traditions of other cultures.

References

Aghaei Mofrad, Yasamin; Pakdel, Masoud (2014) A Study of the Factors Hindering Union in the Lyrical Narrative of Vis and Ramin. Journal of Comparative Studies in Persian Language and Literature, No. 22, pp. 53–70. https://sanad.iau.ir/ar/Article/872133.

Bartholomae, C. (1948) Women in Sasanian Law (N. Saheb al-Zamani, Trans.). Tehran: Atayi Press.

Parsanasab, M. (2009) "Motif: Definitions, Types, Functions, and …". Literary Criticism Quarterly, 1(5), 7–40.
https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080360.1388.2.5.3.4

Propp, V. (1989) Morphology of the Folktale (F. Badre'i, Trans.). Tehran: Tus Publications.

Tafazzoli, A. (1997) A History of Pre-Islamic Iranian Literature (Z. Amuzgar, Ed.). Tehran: Sokhan.

Jami, A. (1983) Yusuf and Zulaykha (N. Vazinpour, Ed.). Tehran: Amir Kabir.

Jami, A. (1997) Salaman and Absal (Z. Mohajeri, Ed. & Annot.). 1st ed. Tehran: Ney Publishing.

Zarshenas, Z. (2005) The Heritage of Narrative Literature in Ancient Iran. Tehran: Office of Cultural Research.

Savoji, S. (1969) Jamshid and Khorshid (J. P. Asmussen & F. Vahman, Eds.). Tehran: Franklin Book Translation and Publishing Institute.

Safi, M. (2009) Bahram and Golandam (H. Zolfaghari & P. Arastu, Eds.). Tehran: Cheshmeh.

Onsori, A. H. ibn A. (1967) Vamiq and Azra (with an introduction by Dr. Molvi; A. Rabbani, Ed.). Punjab: University of the Punjab.

Ayyuqi. (1964) Varqa and Golshah (Z. Safa, Ed.). Tehran: University of Tehran.

Ferdowsi, A. (1999) Shahnameh (9 vols., A. Nushin, General Ed.). Tehran: Qoqnoos Publications.

Gorgani, F. al-D. A. (1958) Vis and Ramin (M. J. Mahjub, Ed.). Tehran: Ebn-e Sina.

Mashkur, M. J. (1950) Karnameh-ye Ardashir-e Babakan. Tehran: Danesh Press.

Nezami Ganjavi. (1954) Khosrow and Shirin (V. Dastgerdi, Ed., 2nd ed.). Tehran: Ebn-e Sina.

Nezami Ganjavi. (1997) Leyli and Majnun (S. Hamidian, Ed., 1st ed.). Tehran: Qatreh.

Anonymous. (2018) Heydar Beyg and Samanbar (N. Dorri & H. Zolfaghari, Eds. & Intro.). Tehran: Khamoosh Publishing.

فصلنامه علمی «پژوهش زبان و ادبیات فارسی»
شماره هشتادم، بهار ۱۴۰۵: ۸۰-۵۱
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۹
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۷/۱۳
نوع مقاله: پژوهشی

طبقه‌بندی و تحلیل بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی

سیده اعظم حسینی*

چکیده

منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی از مهم‌ترین گونه‌های ادب غنایی‌اند که ساختار روایی آنها بر مجموعه‌ای از بن‌مایه‌های تکرارشونده استوار است. یکی از بنیادی‌ترین این بن‌مایه‌ها، «موانع در مسیر وصال عشاق» است که نقش سازندهٔ اصلی در شکل‌گیری کشمکش و پیشبرد روایت دارد. با وجود پژوهش‌های متعدد درباره منظومه‌های عاشقانه، تاکنون طبقه‌بندی جامع و بررسی سیر تحول این بن‌مایه به طور مستقل انجام نشده است. هدف این پژوهش، شناسایی، طبقه‌بندی و تحلیل گونه‌های مختلف بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی و تبیین کارکرد روایی در منظومهٔ عاشقانه و سیر تحول آن در دوره‌های مختلف ادب فارسی است. پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایهٔ تحلیل محتوای متون انجام شده و داده‌های آن از پنج منظومهٔ اصلی و شماری از منظومه‌های ناظر، بر اساس معیارهای زمانی، فرهنگی و ادبی، استخراج و بررسی شده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق» در تمامی منظومه‌های بررسی‌شده حضور دارد و می‌توان آن را در هفت دستهٔ اصلی و چندین زیرگونه طبقه‌بندی کرد. همچنین نتایج بیانگر آن است که این بن‌مایه در پیشبرد روایت نقش دارد و بازتابی از دگرگونی‌های فرهنگی، اجتماعی و اسطوره‌ای در دوره‌های مختلف ادب فارسی است.

واژه‌های کلیدی: ادبیات غنایی، منظومهٔ عاشقانه، بن‌مایه، موانع وصال و کارکرد روایی.

---

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، مشهد، ایران sa.Hosseini@cfu.ac.ir
https: //orcid.org/0009-0002-9781-9401

CC BY NC

مقدمه

ادبیات غنایی فارسی، یکی از غنی‌ترین حوزه‌های ادبیات کلاسیک ایران است که بخش مهمی از آن را منظومه‌های عاشقانه تشکیل می‌دهد. این منظومه‌ها از نظر تعداد، متنوع هستند، اما همهٔ آنها از الگوی روایی مشترکی برخوردارند و از بن‌مایه‌های متعددی ساخته شده‌اند. برخی از این بن‌مایه‌ها در بسیاری از منظومه‌های عاشقانه تکرار شده‌اند و شکل‌گیری، تداوم و فرجام روایت به آنها وابسته است. یکی از بن‌مایه‌ها، وجود «مانع در مسیر وصال عشاق» است. در بسیاری از این منظومه‌ها، وجود موانعی، وصال عاشق و معشوق را به تأخیر می‌اندازند یا ناممکن می‌سازند. این موانع در بسیاری از موارد بازتاب ساختارهای اجتماعی، باورهای دینی، مناسبات سیاسی، نظام‌های خویشاوندی و ارزش‌های اخلاقی هر دوره به شمار می‌آیند. از این‌رو بررسی آنها صرفاً به شناسایی یک بن‌مایه روایی محدود نمی‌شود، بلکه زمینه‌ای برای تحلیل ارتباط میان ساختار روایت و بستر فرهنگی منظومه‌ها فراهم می‌آورد.

از آنجا که مفهوم بن‌مایه در این پژوهش، نقشی محوری دارد، پیش از ورود به بحث، تعریف آن ضروری است. دربارهٔ بن‌مایه، پژوهشگران ایرانی و غیر ایرانی دیدگاه‌های گوناگونی ارائه کرده‌اند و از آن با عنوان «موتیف[1]» نیز یاد کرده‌اند. از میان این دیدگاه‌ها، تعریف استیث تامسون با موضوع این پژوهش تناسب بیشتری دارد. وی بن‌مایه را عنصری تکرارشونده در روایت می‌داند که از رهگذر تکرار، معنایی ویژه می‌یابد و در کنار دیگر عناصر، در شکل‌گیری ساختار روایت نقش ایفا می‌کند (Thompson, 1973, v1: 10؛ به نقل از: پارسانسب، ۱۳۸۸: ۱۰). پارسانسب نیز بن‌مایه را عنصری ساختاری - معنایی می‌داند که در اثر تکرار در روایت‌ها، به الگویی نمونه‌وار تبدیل می‌شود و در گسترش و انسجام روایت نقش دارد (همان: ۲۲).

پژوهش حاضر نیز با تکیه بر این دو دیدگاه، «موانع در مسیر وصال» را بن‌مایه‌ای روایی می‌داند که به صورت تکرارشونده در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی حضور دارد و با ایجاد کشمکش، تعلیق و تأخیر در تحقق وصال، در پیشبرد ساختار روایت، نقش ایفا می‌کند.

1. Motif

بیان مسئله

منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی از مهم‌ترین گونه‌های ادب غنایی به شمار می‌آیند که حرکت روایت معمولاً از نقطهٔ آشنایی یا دلدادگی آغاز می‌شود و تا وصال یا ناکامی عاشقان ادامه می‌یابد. در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی، وصال عاشق و معشوق به ندرت بدون مانع تحقق می‌یابد. شاعران با بهره‌گیری از موانع گوناگون، مسیر داستان را پیچیده‌تر ساخته، زمینه شکل‌گیری کشمکش، تعلیق و تحول شخصیت‌ها را فراهم می‌کنند. این موانع گاه منشأ خانوادگی، اجتماعی، سیاسی یا اعتقادی دارند و گاه از ویژگی‌های فردی یا شرایط بیرونی ناشی می‌شوند. از این‌رو موانع در مسیر وصال را می‌توان یکی از بنیادی‌ترین بن‌مایه‌های منظومه‌های عاشقانه و عامل پیش‌برندهٔ روایت دانست.

هرچند وجود موانع در اغلب منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی امری شناخته شده است، بررسی پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که این موضوع اغلب در قالب تحلیل یک اثر یا اشاره‌ای گذرا به برخی عناصر داستانی مطرح شده است. در نتیجه تاکنون تصویری جامع از بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق»، نحوهٔ طبقه‌بندی آنها، میزان تکرارشان و تحول و کارکرد آنها در منظومه‌های مختلف ارائه نشده است. این کاستی، امکان مقایسهٔ ساختاری منظومه‌ها و شناخت الگوهای مشترک یا متمایز آنها را محدود کرده است.

از سوی دیگر، این موانع تنها نقش روایی ندارند، بلکه در بسیاری از موارد بازتاب اوضاع اجتماعی، مناسبات خانوادگی، باورهای دینی، ساختار قدرت، هنجارهای اخلاقی و جهان‌بینی حاکم بر زمان شکل‌گیری هر منظومه هستند. بنابراین، بررسی این بن‌مایه می‌تواند علاوه بر شناخت سازوکار روایت، به تبیین پیوند میان متن ادبی و زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی آن نیز کمک کند.

بر همین اساس، مسئلهٔ اصلی این پژوهش آن است که بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی چه گونه‌هایی دارند، بر چه اساسی می‌توان آنها را طبقه‌بندی کرد، کارکرد هر یک در پیشبرد روایت چیست و این بن‌مایه در منظومه‌های متعلق به دوره‌های مختلف ادب فارسی، چه تحولاتی را تجربه کرده است؟ پاسخ به این پرسش‌ها می‌تواند تصویری منسجم از یکی از مهم‌ترین بن‌مایه‌های روایت در منظومه‌های عاشقانه ارائه دهد و زمینه را برای تحلیل تطبیقی این آثار فراهم سازد.

ضرورت و اهمیت پژوهش

ضرورت این پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که تاکنون مطالعه‌ای جامع درباره طبقه‌بندی و تحلیل موانع در مسیر وصال عشاق در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی انجام نشده است. اغلب تحقیقات پیشین به معرفی آثار، تحلیل شخصیت‌ها یا بررسی مضامین عاشقانه پرداخته‌اند و نقش موانع وصال را بیشتر به صورت پراکنده و در چارچوب تنها یک اثر خاص بررسی کرده‌اند. این خلأ پژوهشی، لزوم انجام پژوهشی نظام‌مند در این زمینه را آشکار می‌سازد.

اهمیت پژوهش حاضر در آن است که با بررسی تطبیقی مجموعه‌ای از منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی، موانع مسیر وصال را در قالب یک نظام طبقه‌بندی‌شده تحلیل می‌کند. این رویکرد، افزون بر شناسایی انواع موانع، کارکرد هر یک را در ایجاد کشمکش، تعلیق، تحول شخصیت‌ها و پیشبرد روایت نشان می‌دهد و امکان مقایسهٔ الگوهای روایی در آثار مختلف را فراهم می‌سازد.

از سوی دیگر، نتایج این پژوهش می‌تواند به شناخت بهتر بازتاب ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اعتقادی در ادبیات عاشقانه فارسی کمک کند و زمینه‌ای برای پژوهش‌های بعدی در حوزه روایت‌شناسی، ادبیات تطبیقی و مطالعات فرهنگی فراهم آورد.

اهداف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش، شناسایی، طبقه‌بندی و تحلیل بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی است. پژوهش می‌کوشد با بررسی تطبیقی منظومه‌های منتخب، انواع موانع در مسیر وصال را بر اساس ویژگی‌های ساختاری و روایی دسته‌بندی کند، کارکرد آنها را در پیشبرد روایت نشان دهد و سیر تحول این بن‌مایه را در دوره‌های مختلف ادب فارسی بررسی نماید. همچنین این پژوهش می‌کوشد ارتباط میان دگرگونی این بن‌مایه و زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و فکری حاکم بر هر دوره را تبیین کند. بر این اساس پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

۱. بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی چه گونه‌ها

و زیرگونه‌هایی دارد و بر چه اساسی می‌توان آن را طبقه‌بندی کرد؟

۲. کارکرد روایی بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی چیست و چگونه در شکل‌گیری و پیشبرد روایت نقش ایفا می‌کند؟

۳. سیر تحول این بن‌مایه در منظومه‌های متعلق به دوره‌های مختلف ادب فارسی چگونه است؟

پیشینه پژوهش

تاکنون مطالعات متعدد بسیاری شامل کتاب، رساله، مقاله و... درباره منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی صورت گرفته است. بیشتر مطالعات انجام‌شده به بررسی ویژگی‌های ادبی، زبانی، بلاغی، شخصیت‌پردازی، مضامین عرفانی یا تحلیل ساختاری یک منظومه خاص متمرکز بوده‌اند. در این میان، برخی پژوهش‌ها نیز با بهره‌گیری از نظریه‌های روایت‌شناسی و ساختارگرایی، عناصر سازندهٔ روایت را در آثاری همچون «ویس و رامین»، «خسرو و شیرین»، «لیلی و مجنون» و «یوسف و زلیخا» و... بررسی کرده‌اند. این مطالعات هرچند شناخت ارزشمندی از ساختار این آثار ارائه کرده‌اند، اغلب به تحلیل یک منظومه محدود مانده و امکان مقایسهٔ نظام‌مند میان آثار مختلف را فراهم نکرده‌اند.

در برخی پژوهش‌های دیگر نیز به بن‌مایه‌های رایج در ادبیات غنایی، از جمله عشق، سفر، آزمون، جدایی، وصال و عناصر شگفت پرداخته شده است، اما موانع وصال معمولاً در حد یکی از اجزای روایت بررسی شده و کمتر موضوع اصلی پژوهش قرار گرفته است. از میان همهٔ این آثار، مقالهٔ «بررسی عوامل بازدارندهٔ وصال در منظومهٔ غنایی ویس و رامین» نوشته آقایی و پاکدل (۱۳۹۳) به این موضوع پرداخته و موانع وصالی را که بر سر راه موبد یا رامین بوده برشمرده است. البته به جای اینکه به تحلیل این موانع بپردازد، بیشتر به آوردن ابیات به عنوان شاهد مثال بسنده کرده است. در نتیجه پژوهشی که به طبقه‌بندی و تحلیل نظام‌مند بن‌مایهٔ «مانع مسیر وصال» بپردازد، مشاهده نمی‌شود.

بر این اساس، نوآوری پژوهش حاضر در آن است که با مطالعه مجموعه‌ای از منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی، ضمن شناسایی و طبقه‌بندی گونه‌ها و زیرگونه‌های این بن‌مایه، کارکرد هر یک از آنها را در شکل‌گیری کشمکش روایی و پیشبرد داستان

تحلیل می‌کند. افزون بر این، تصویری منسجم از تحول این بن‌مایه در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی ارائه می‌دهد و می‌کوشد بخشی از خلأ موجود در مطالعات بن‌مایه‌شناسی این حوزه را جبران کند.

چارچوب نظری

عشق به عنوان یکی از مهم‌ترین مسائل و دغدغه‌های بشری، امری تاریخی و فرهنگی است که نوع بروز و بیان آن، از دوره‌ای به دوره‌ای و از فرهنگی به فرهنگ دیگر تفاوت می‌کند. در ادبیات، جایی که عشق می‌تواند در آن مطرح شود، ژانر عاشقانه است و زیرژانر منظومهٔ عاشقانه، مناسب‌ترین بستر برای طرح آن است.

صاحب‌نظران، منظومهٔ عاشقانه را شعری روایی، بلند و اغلب در قالب مثنوی تعریف کرده‌اند که به توصیف عینی و تفصیلی کنش‌های عاطفی و احساسات میان دو نفر که «عاشق و معشوق» نامیده می‌شوند، می‌پردازد. منظور از «عاشق و معشوق»، زوج‌های اصلی منظومه‌های عاشقانه‌اند که روایت بر محور رابطهٔ عاطفی و کوشش آنان برای رسیدن به وصال سامان یافته است. بر این اساس، شخصیت‌هایی که عشق آنان یک‌سویه، فرعی یا فاقد نقش محوری در پیشبرد روایت است، از شمول این تعریف خارج‌اند. با این حال از آنجا که موضوع این پژوهش شخصیت‌ها نیست، بلکه بن‌مایهٔ موانع وصال است، هر جا این گونه روابط در شکل‌گیری، تقویت یا تبیین موانع وصال نقشی مؤثر داشته‌اند، در تحلیل‌ها نیز مورد توجه قرار گرفته‌اند.

این منظومه‌ها افزون بر جنبه‌های زبانی و زیبایی‌شناختی، از ساختاری روایی برخوردارند که بر اساس روابط میان شخصیت‌ها، رخدادها و بن‌مایه‌های تکرارشونده شکل می‌گیرند. یکی از رویکردهای مؤثر در مطالعه این متون، آن است که به جای تمرکز بر ویژگی‌های منفرد هر اثر، الگوهای مشترک و تکرارشوندهٔ روایت‌ها را شناسایی کند. بن‌مایه‌ها از مهم‌ترین عناصر تکرارشوندهٔ روایت محسوب می‌شوند؛ زیرا در آثار گوناگون، الگوی مشابهی را تکرار می‌کنند.

یکی از این بن‌مایه‌ها در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی، «موانع در مسیر وصال» است. این بن‌مایه معمولاً پس از شکل‌گیری رابطهٔ عاشقانه ظاهر می‌شود و مسیر روایت را از

حالت خطی خارج می‌کند. وجود مانع، کشمکش داستانی را ایجاد یا تشدید می‌کند، تعلیق را افزایش می‌دهد و زمینه را برای وقوع رخدادهای بعدی فراهم می‌سازد. به همین دلیل، حذف یا تغییر این عنصر، ساختار منظومه عاشقانه را دگرگون می‌کند.

در نظریهٔ ریخت‌شناسی قصه‌های عامیانهٔ ولادیمیر پراپ[1] (۱۳۶۸) نیز بسیاری از رخدادهای روایی بر پایه پیدایش مانع و تلاش برای رفع آن شکل می‌گیرند. هرچند منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی از نظر خاستگاه و ساختار با قصه‌های عامیانهٔ مورد بررسی پراپ یکسان نیستند، برخی از مفاهیم بنیادین این نظریه، به‌ویژه نقش رخدادهای پیش‌برندهٔ روایت، در تحلیل ساختار این آثار نیز قابلیت بهره‌گیری دارد. از این‌رو پژوهش حاضر، تاحدودی نظریهٔ پراپ را نه به عنوان الگویی برای تطبیق کامل منظومه‌های عاشقانه، بلکه به عنوان چارچوبی برای درک کارکرد روایی موانع وصال به کار می‌گیرد.

بر این اساس در این پژوهش، موانع در مسیر وصال صرفاً به عنوان رخدادهایی منفرد بررسی نمی‌شوند، بلکه به‌مثابهٔ بن‌مایه‌ای ساختاری تحلیل می‌شوند که با ایجاد کشمکش، تعلیق و تأخیر در تحقق وصال، مسیر روایت را سامان می‌دهند. از این‌رو مبنای طبقه‌بندی این پژوهش، نه شخصیت‌ها یا رخدادهای منفرد، بلکه منشأ ایجاد مانع و کارکرد آن در ساختار روایت است؛ زیرا یک مانع، بسته به منشأ و نقشی که در پیشبرد روایت ایفا می‌کند، می‌تواند در یکی از گونه‌های اصلی این پژوهش قرار گیرد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر روش، توصیفی - تحلیلی است و با بهره‌گیری از تحلیل محتوای متون انجام شده است. واحد تحلیل در این پژوهش، بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی است. بر این اساس، تمامی نمونه‌های مرتبط با این بن‌مایه در آثار منتخب شناسایی، استخراج و بر اساس ویژگی‌های مشترک دسته‌بندی و تحلیل شده‌اند.

پیکرهٔ اصلی پژوهش را داستان‌های «زال و رودابه» از شاهنامه فردوسی، «ورقه و

1. Vladimir Propp

گل‌شاه» عیوقی، «ویس و رامین» فخرالدین اسعد گرگانی، «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» نظامی تشکیل می‌دهد. این آثار، افزون بر جایگاه برجستهٔ خود در سنت ادبی فارسی، به دلیل برخورداری از روایت‌های کامل و تنوع موانع مسیر وصال، مبنای تحلیل قرار گرفته‌اند. با این حال بررسی این پنج اثر به‌تنهایی برای دستیابی به تصویری جامع از گونه‌های بروز بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق» و طبقه‌بندی و تحلیل ساختاری آنها کافی به نظر نمی‌رسید. از این‌رو برای تکمیل تحلیل و مقایسهٔ گونه‌ها و زیرگونه‌های این بن‌مایه، شماری از منظومه‌های عاشقانهٔ ادب فارسی، اعم از منظومه‌های کلاسیک و منظومه‌های عامیانهٔ با خاستگاه شفاهی و نیز داستان‌های عاشقانهٔ شاهنامه که ردّپای این بن‌مایه در آنها بود، به عنوان منابع ناظر بررسی شدند؛ از جمله «وامق و عذرا»ی عیوقی، «سلامان و ابسال» و «یوسف و زلیخا»ی جامی، «جمشید و خورشید» ساوجی، «بهرام و گل‌اندام» صافی، «بیژن و منیژه»، «رستم و تهمینه» و «گشتاسب و کتایون» از شاهنامهٔ فردوسی و «اصلی و کرم» و «حیدربیگ و سمنبر» ادبیات عامیانه. افزون بر این هر جا داستان‌های اساطیری یا شخصیت‌هایی مانند شیرویه، هرچند منظومهٔ مستقلی نبودند، نمونه‌هایی از بن‌مایهٔ مورد بررسی را در برداشتند، برای تکمیل تحلیل به آنها نیز ارجاع شده است.

فرآیند تحلیل داده‌ها در چند مرحله انجام شده است. در مرحلهٔ نخست، تمامی موانع مؤثر در تأخیر یا عدم تحقق وصال از متن منظومه‌ها استخراج شد. در مرحلهٔ دوم، نمونه‌های به‌دست‌آمده بر اساس ویژگی‌های مشترک و منشأ ایجاد مانع، طبقه‌بندی شده، در مرحلهٔ سوم، کارکرد روایی هر دسته از موانع در ایجاد کشمکش، تعلیق و پیشبرد روایت بررسی و با یکدیگر مقایسه شد. در نهایت سیر تحول این بن‌مایه در دوره‌های مختلف ادب فارسی بررسی شد.

برای افزایش اعتبار یافته‌ها، طبقه‌بندی موانع بر مبنای شواهد موجود در متن منظومه‌ها انجام شده و از تعمیم نتایج بدون پشتوانهٔ متنی پرهیز شده است. همچنین در تحلیل داده‌ها تلاش شده است علاوه بر توصیف نمونه‌ها، کارکرد روایی و ارتباط آنها با زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی هر اثر نیز تبیین شود.

بحث اصلی

پس از استخراج و بررسی نمونه‌های مربوط به بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های منتخب، مشخص شد که این موانع با وجود تنوع ظاهری، از الگوهای مشترکی پیروی می‌کنند و می‌توان آنها را بر اساس منشأ ایجاد مانع و نقش آنها در فرایند روایت طبقه‌بندی کرد. بر این اساس، موانع وصال در منظومه‌های بررسی‌شده در هفت دستهٔ اصلی جای می‌گیرند که در جدول (۱)، نمایی کلی از گونه‌ها و زیرگونه‌های هر یک آمده است.

جدول ۱- گونه‌ها و زیرگونه‌های بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی

	گونه‌ها	زیرگونه‌ها و نمونه‌ها
۱	عشق‌ورزی به محارم	عشق نامادری یا دایه به فرزندخوانده (کوناله، سودابه و سیاوش، سلامان و ابسال، یوسف و زلیخا)
		عشق فرزندخوانده به نامادری (شیرویه و شیرین)
		عشق خواهر و برادر (ویس و رامین)
۲	ازدواج‌های برون‌همسری	زردیارس و اداتیس (ایران و سکاها)، گشتاسب و کتایون، خسروپرویز و مریم (ایران و روم)، بیژن و منیژه، سیاوش و فرنگیس، رستم و تهمینه، سیاوش و جریره، کیکاووس با مادر تورانی سیاوش (ایران و توران)، زال و رودابه (ایران و کابل)، خسرو و شیرین (ایران و ارمنستان)، حیدربیگ و سمنبر (ایران و کشمیر)، کیکاووس و سودابه (ایران و هاماوران)، جمشید و خورشید، بهرام و گل‌اندام (چین و روم و بالعکس)
۳	درخواست ازدواج به آیین	(خسرو و شیرین)
۴	تفاوت‌های اجتماعی و فرهنگی	اختلافات سیاسی (گشتاسب و کتایون، بیژن و منیژه، زال و رودابه، خسرو و شیرین)
		اختلافات طبقاتی و نژادی (شاپور و دختر مهرک، زال و رودابه، بیژن و منیژه، سودابه و سیاوش، جمشید و خورشید، سلامان و ابسال، بهرام و گل‌اندام، حیدربیگ و سمنبر)

		اختلافات اقتصادی (ورقه و گل‌شاه)
		اختلاف عقیدتی (اصلی و کرم، یوسف و زلیخا)
۵	موانع ناشی از ویژگی‌های فردی	ویژگی‌های ظاهری نامتعارف (زال)
		پیری و ناتوانی (موبد در ویس و رامین)
		آشفتگی روحی (مجنون)
۶	ملاحظات دینی و اخلاقی	ترس از عقوبت الهی یا مجازات پادشاه (ویس و رامین، یوسف و زلیخا، سودابه و سیاوش)
		ترس از دست رفتن پاک‌دامنی (وامق و عذرا، ایرج و هوبره، خسرو و شیرین)
۷	مخالفت کلی با ازدواج و پیوند عاطفی	(سلامان و ابسال)

در ادامه، هر یک از گونه‌های یادشده همراه با شواهد متنی تحلیل و بررسی می‌شود.

عشق‌ورزی به محارم[1]

یکی از کهن‌ترین گونه‌های «موانع در مسیر وصال» در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی، عشق‌ورزی به محارم یا آنچه در پژوهش‌های ادبی از آن با عنوان «عشق‌های ممنوعه» یاد می‌شود است. بررسی منظومه‌های منتخب گواه آن است که این گونه از موانع، بیش از آنکه برخاسته از هنجارهای جامعهٔ اسلامی باشد، ریشه در روایت‌های اساطیری و سنت‌های ایرانِ پیش از اسلام دارد.

در تاریخ اساطیری ایران، ازدواج با محارم نه‌تنها امری نکوهیده تلقی نمی‌شد، بلکه در برخی دوره‌ها، به‌ویژه در عصر ساسانی، عملی پذیرفته‌شده و حتی دارای ارزش دینی و اجتماعی به شمار می‌رفت. پژوهشگران، انگیزه‌هایی همچون حفظ تبار، صیانت از میراث خاندان و استمرار قدرت سیاسی را از مهم‌ترین عوامل رواج این نوع ازدواج دانسته‌اند (بارتلمه، ۱۳۷۷: ۱۷). ازاین‌رو حضور این بن‌مایه در روایت‌های کهن را باید در بستر فرهنگی و تاریخی زمان شکل‌گیری آن تفسیر کرد، نه بر اساس ارزش‌های دوره‌های متأخر.

با وجود این پیشینه، بررسی منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی نشان می‌دهد که همین

الگوی روایی، در آثار ادبی از یک رسم اجتماعی، به مانعی برای تحقق وصال تبدیل شده است. به بیان دیگر، منظومه‌پردازان با بهره‌گیری از روایت‌های پیشااسلامی، عشق به محارم را عاملی برای ایجاد کشمکش، تعلیق و تأخیر در فرایند وصال قرار داده‌اند. از آنجا که این آثار در دوره‌های پس از اسلام سروده یا بازآفرینی شده‌اند، شاعران، این بن‌مایه را نه به عنوان الگویی مطلوب، بلکه به عنوان عنصری روایی برای پیچیده‌تر شدن مسیر عشق به کار گرفته‌اند.

تحلیل داده‌های پژوهش روشن ساخت که اینگونه از موانع، خود در سه زیرگونه قابل طبقه‌بندی است: عشق نامادری یا دایه به فرزندخوانده، عشق فرزندخوانده به نامادری و عشق خواهر و برادر. این تقسیم‌بندی، امکان بررسی دقیق‌تر تحول این بن‌مایه را در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی فراهم می‌سازد و نشان می‌دهد که هر یک از این زیرگونه‌ها در دوره‌ای خاص از ادبیات فارسی، رواج بیشتری یافته‌اند.

الف) عشق نامادری یا دایه به فرزندخوانده

در داستان‌های «سودابه و سیاوش»، «سلامان و ابسال» و «یوسف و زلیخا»، همسر پدر، دایه و نامادری، به فرزندخواندهٔ خود عشق می‌ورزند. در این زیرگونه، منشأ مانع، نه عاملی بیرونی، بلکه پیوند خانوادگی میان دو شخصیت است. از این‌رو تعارض میان عشق، اخلاق و هنجارهای اجتماعی، مسیر روایت را شکل می‌دهد.

در داستان سیاوش، سودابه که همسر کاووس و نامادری سیاوش است، به فرزندخواندهٔ خود عشق می‌ورزد. مانع وصال عاشق (سودابه) به سیاوش[۲] آن است که سیاوش، سودابه را در جایگاه مادر خود می‌داند و از سوی دیگر، خود را به رعایت حرمت پدر پایبند می‌شمارد.

سر بانوانی و هم مهتری — من ایدون گمانم که تو مادری
تو بانوی شاهی و خورشیدگاه — سزد کز تو ناید بدین‌سان گناه
(فردوسی، ۱۳۷۸: ۳۶۸)

پیشینهٔ این نوع عشق را می‌توان در دورهٔ اساطیر جست‌وجو کرد. محققان ادبی از داستانی با عنوان «کونااله» یاد کرده‌اند که از نظر ساختار روایی، شباهت‌هایی با داستان سیاوش دارد و در آن نیز نامادری به فرزندخوانده دل می‌بندد (زرشناس، ۱۳۸۴: ۹۶). این

شباهت بیانگر آن است که این زیرگونه، پیشینه‌ای کهن در روایت‌های اساطیری دارد و بعدها در منظومه‌های فارسی بازآفرینی شده است.

در داستان «یوسف و زلیخا» نیز یوسف، فرزندخواندهٔ عاشق (زلیخا) و دست‌پروردهٔ عزیز مصر است. یوسف برای حفظ وفاداری به عزیز مصر و پایبندی به اصول اخلاقی، عشق زلیخا را نمی‌پذیرد و وصال وقتی صورت می‌گیرد که عزیز مصر می‌میرد.

سودابه و زلیخا، هر دو زنانی شوهردار هستند که گرفتار عشقی ممنوع می‌شوند(۳). اما آنچه مانع تحقق این عشق است، پاکدامنی، خویشتن‌داری و پایبندی سیاوش و یوسف به ارزش‌های اخلاقی است. در نتیجه شخصیت آنها، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری و تداوم مانع وصال دارد. آوارگی سیاوش، مرگ تراژیک او و نیز دشواری‌هایی که پس از ابراز عشق زلیخا برای یوسف پدید می‌آید، همگی از پیامدهای همین عشق ممنوعه است. بدین ترتیب این بن‌مایه تنها مانعی بر سر راه وصال نیست، بلکه روند حوادث را دگرگون می‌کند و مسیر روایت را به سوی بحران و نقطهٔ اوج سوق می‌دهد.

در منظومهٔ «سلامان و ابسال»، این الگو با تفاوتی اساسی تکرار می‌شود. سلامان، برخلاف سیاوش و یوسف، در برابر اصرار دایه مقاومت نمی‌کند و دعوت او را می‌پذیرد. با وجود تلاش پادشاه و حکیم برای بازداشتن سلامان از این عشق، او بر تصمیم خود پافشاری می‌کند و چنین پاسخ می‌دهد:

هرچه گفتی عین حکمت یافتم　　در قبول آن به جان بشتافتم
لیک بر رأی منیرت روشن است　　کاختیار کار بیرون از من است

(جامی، ۱۳۷۶: ۱۴۳)

این تفاوت بیانگر آن است که هرچند ساختار کلی این زیرگونه در هر سه روایت یکسان است، واکنش شخصیت‌ها در برابر مانع یکسان نیست. در سیاوش و یوسف، پایبندی این اشخاص به اصول اخلاقی، مانع وصال می‌شود؛ اما در سلامان و ابسال، معشوق، این مرز را نادیده می‌گیرد و روایت، مسیر دیگری را دنبال می‌کند. به نظر می‌رسد تفاوت فضای فرهنگی و خاستگاه این روایت‌ها نیز در این دگرگونی بی‌تأثیر نبوده باشد؛ چنان‌که در روایت سامیِ یوسف و زلیخا، محکومیت این عشق آشکارتر از روایت یونانیِ سلامان و ابسال است.

در مجموع بررسی این نمونه‌ها بر این نکته دلالت دارد کـه «عشـق نامـادری یـا دایـه بـه فرزندخوانده» صرفاً یک موضوع داستانی نیست، بلکه یکی از مهم‌ترین شیوه‌های ایجـاد مـانع در مسیر وصال است. این زیرگونه با ایجاد تعارض میـان عشـق، اخـلاق و روابـط خـانوادگی، کشمکش روایت را تقویت کرده، نقش مهمی در پیشبرد حوادث داستان ایفا می‌کند.

ب) عشق فرزندخوانده به نامادری

در منظومه‌های عاشقانهٔ بررسی‌شده، این زیرگونه تنها در داستان «خسـرو و شـیرین» نظامی دیده می‌شود و در آن، شیرویه پـس از مـرگ خسـرو پرویـز، بـه نامـادری خـود، شیرین، دل می‌بندد. در این روایت، مانع وصال از نسبت خانوادگی میان این دو شـخص ناشی می‌شود و همین پیوند، تحقق این عشق را ناممکن می‌سازد.

پس از مرگ خسرو، با آنکه شیرین در سوگ همسر خود به سر می‌برد، شـیرویه از او می‌خواهد که پس از پایان مراسم سوگواری، خود را بیاراید و به قصر او برود:

دل شـــیرویه شـــیرین را ببایســـت ولـــیکن بـــا کســـی گفـــتن نشایســـت
نهانی کس فرستادش کـه: خـوش بـاش یکـی هفتـه در ایـن غـم بـارکش بـاش
چـــو هفتـــه بگـــذرد مـــاه دو هفتـــه شـود در بـاغ مـن چـون گـل شـکفته

(نظامی، ۱۳۳۳: ۴۱۹)

هرچند مطابق آیین آن روزگار ساسانی، شیرین پس از مـرگ خسـرو پرویـز، منعـی برای ازدواج با فرزند همسر (شیرویه) ندارد، با این حال این درخواست را نمی‌پذیرد؛ زیرا ازدواج با فرزندخوانده را با جایگاه اخلاقی و وفـاداری خـود نسـبت بـه خسـرو ناسـازگار می‌داند و از شیرویه به خاطر قتل همسر بیزار است. از این‌رو برای رهایی از این وضـعیت و حفظ وفاداری به همسر، خودکشی را برمی‌گزیند و بدین ترتیب عشـق شـیرویه هرگـز به وصال نمی‌انجامد.

برخلاف زیرگونهٔ پیشین که در آن مانع وصال، بیشتر از سوی سیاوش و یوسف بـود، در این روایت شیرین با تصمیم آگاهانه و قاطع خود، مانع تحقق این عشـق مـی‌شـود. از این‌رو عامل اصلی تداوم مانع، پایبندی شخصیت بـه ارزش‌هـای اخلاقـی و وفـاداری بـه پیوند زناشویی است، نه صرف وجود رابطهٔ خانوادگی.

در مجموع این زیرگونه نشان می‌دهد کـه عشـق فرزندخوانـده بـه نامـادری، هرچنـد در

منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی بسامد اندکی دارد، همانند دیگر گونه‌های عشق به محارم، به وصال نمی‌انجامد و بیشتر به عنوان عاملی برای تشدید کشمکش و برجسته ساختن وفاداری و پایبندی شخصیت‌ها به هنجارهای اخلاقی در ساختار روایت، ایفای نقش می‌کند.

ج) عشق خواهر و برادر

در منظومهٔ «ویس و رامین»، علل متعددی مانع وصال است. یکی این است که ویس و ویرو، خواهر و برادرند و مطابق آیین ازدواج با محارم در خاندان‌های سلطنتی ایران پیش از اسلام، پیوند زناشویی میان آنها برقرار شده است. این ازدواج، یکی از موانع وصال موبد با ویس به شمار می‌رود و از آغاز داستان، مسیر روایت را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

زمانی که زرد (برادر موبد)، نزد خانوادهٔ ویس می‌رود تا پیغام موبد را برای وصال برساند، شهر غرق در جشن ازدواج ویس و ویرو است. ویس نیز با استناد به همین پیوند، درخواست موبد را رد می‌کند و با خشم می‌گوید:

مرا جفت و برادر هر دو ویروست همیدون مادرم شایسته شهروست

(گرگانی، ۱۳۳۷: ۳۹)

در ادامه داستان نیز وقتی رامین به ویس دل می‌بندد، ویس همچنان ازدواج خود با ویرو را مهم‌ترین مانع وصال می‌داند و این موضوع را در گفت‌وگو با دایه چنین بیان می‌کند:

مرا او نیست درخور گرچه نیکوست برادر نیست گرچه همچو ویروست

(همان: ۹۷)

با این حال روند روایت بیانگر آن است که این مانع پایدار نمی‌ماند. هرچند ویس در آغاز، ویرو را شایسته‌ترین همسر برای خود می‌داند، با دگرگونی حوادث داستان، این پیوند از میان می‌رود و رامین که برادر رضاعی و همشیر ویس است، جایگزین ویرو می‌شود. از این‌رو مانع نخستین، به‌تدریج جای خود را به مانع و کشمکشی تازه می‌دهد و مسیر روایت را به سوی رابطه‌ای جدید هدایت می‌کند.

نکتهٔ قابل توجه آن است که فخرالدین اسعد گرگانی، با وجود سرایش این منظومه در دورهٔ پس از اسلام، این بن‌مایه را از روایت پارتی آن حذف یا دگرگون نکرده است. به نظر می‌رسد شاعر در بازآفرینی روایت کهن، اصل امانت‌داری را رعایت کرده و این بن‌مایه را به همان صورتی که در روایت پیشین وجود داشته، حفظ کرده است.

در مجموع این زیرگونه بیانگر آن است که ازدواج خواهر و برادر در منظومه‌های عاشقانه، هرچند ریشه در سنت‌های ایران پیش از اسلام دارد، در ساختار روایت به عنوان مانعی در مسیر وصال عمل می‌کند. همچنین حفظ این بن‌مایه در «ویس و رامین» بیانگر تداوم و انتقال روایت‌های کهن به ادبیات فارسی، همراه با حفظ ویژگی‌های اصلی آنهاست.

ازدواج‌های برون‌همسری

یکی دیگر از گونه‌های موانع در مسیر وصال، ازدواج‌های برون‌همسری است. در شمار قابل توجهی از منظومه‌ها، تعلق عاشق و معشوق به سرزمین‌ها، اقوام یا فرهنگ‌های متفاوت، مخالفت خانواده‌ها، حاکمان یا جامعه را برمی‌انگیزد و مانعی بر سر راه پیوند آنان ایجاد می‌کند. این مانع، افزون بر ایجاد کشمکش روایی، زمینه‌ساز سفر، جنگ، آزمون، جدایی یا تأخیر در وصال نیز می‌شود و نقش مهمی در پیشبرد روایت ایفا می‌کند. نمونه‌های بررسی‌شده گواه آن است که این گونه از موانع، اَشکال گوناگونی دارد و از ازدواج میان ایرانیان و اقوام همسایه تا پیوند با شاهزادگان سرزمین‌های دور را در برمی‌گیرد.

نخستین نمونهٔ شناخته‌شدهٔ این الگو در ادب ایرانی، داستان «زردیارس و اداتیس» است که ریشهٔ آن به دورهٔ مادها بازمی‌گردد. در این روایت، پادشاه امارتس با ازدواج دختر خود، اداتیس، با زردیارس که فرمانروای سرزمینی دیگر است، مخالفت می‌کند. با این حال اداتیس در جشن انتخاب همسر، با تدبیری خاص، زردیارس را به مجلس می‌آورد و او را به همسری برمی‌گزیند (تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۸-۱۹). بدین ترتیب بیگانه بودن خواستگار، مهم‌ترین مانع این پیوند به شمار می‌آید.

این الگو در داستان‌های عاشقانهٔ شاهنامه نیز بارها تکرار می‌شود. از جمله در داستان «گشتاسب و کتایون»، عاشقان به دو سرزمین ایران و روم تعلق دارند. عشق از سوی کتایون (با خواب دیدن) آغاز می‌شود، اما قیصر روم به سبب اینکه دخترش در مجلس انتخاب همسر، بیگانه‌ای (گشتاسب) را به همسری برمی‌گزیند، با این ازدواج مخالفت می‌کند و دختر را از تاج و تخت محروم می‌سازد:

چنین داد پاسخ که دختر مباد — که از پرده عیب آورد بر نژاد
اگر من سپارم بدو دخترم — به ننگ اندرون پست گردد سرم

هـــم او را و آن را کـــه او برگزیـــد بـــه کـــاخ انـــدرون ســـر بایـــد بریـــد
(فردوسی، ۱۳۷۸: ۱۰۲۱)

همین الگو در داستان‌های «زال و رودابه»، «بیژن و منیـژه» و «رسـتم و تهمینـه» نیـز دیده می‌شود. هرچند سفر قهرمانان (زال، بیژن و رستم) در آغاز با هدف ازدواج نیست و هیچ‌کدام آغازگر عشق نبوده‌اند، آشنایی آنان با معشوقی از سرزمینی دیگر (کابلی بـودن رودابه، ایرانی بودن بیژن و تورانی بودن تهمینه[۴])، اختلاف ملیـت را بـه یکـی از موانـع اصلی وصال تبدیل می‌کند و مخالفت خـانواده یـا حکومـت را در پـی دارد و زمینـه‌سـاز رخدادهای بعدی داستان می‌شود.

نمونه‌هایی از این الگو را می‌تـوان در منظومـه‌هـای «جمشـید و خورشـید»، «بهـرام و گل‌اندام»، «حیدربیگ و سمنبر» و برخی دیگـر از منظومـه‌هـای عاشـقانه مشـاهده کـرد (نمونه‌های بیشتر در جدول (۱) آمده است). در این آثار، عاشق یا معشوق بـه سـرزمینی دور تعلق دارد و همین فاصله، سفر، جست‌وجو و تحمل رنج‌های فراوان را برای دستیابی به وصال ضروری می‌سازد. در این روایت‌ها، سفر صرفاً وسیله‌ای برای رسیدن به معشـوق نیست، بلکه بخشی از ساختار داستان را تشکیل می‌دهـد. بسـیاری از رخـدادهای اصـلی داستان در خلال این سفرها شکل می‌گیرد و شخصیت‌ها در مسیر رسیدن به وصـال، بـا آزمون‌ها و موانع گوناگون روبه‌رو می‌شوند.

در مجموع در برخی منظومه‌های عاشقانه و حماسی فارسی، بیگانه بودن معشـوق یـا تفاوت سرزمین، به عنوان یکی از موانع مهم وصال عمل می‌کند و علاوه بر ایجاد تعلیـق روایی، می‌تواند بازتابی از تقابل‌های فرهنگی، سیاسی و اسطوره‌ای نیز باشد.

درخواست ازدواج به آیین[۵]

در منظومهٔ «خسرو و شیرین»، یکی دیگر از موانع وصال، پایبندی معشوق به آیـین و تشریفات رسمی ازدواج است. در این روایت، مانع وصال از خواست و تصمیم مهین‌بـانو و معشوق مبنی بر ارزشی که برای وجود خود قائل است، سرچشمه می‌گیرد.

در اولین روزهای آشنایی، مهین‌بانو، ارزش واقعی برادرزاده را به او یادآوری می‌کند و از وی می‌خواهد فقط به آیین، همسر خسرو شود:

ولـــیکن گرچـــه بینـــی ناشـــکیبش نبیـــنم گـــوش داری بـــر فـــریبش ...
چـــو بینـــد نیـــک‌عهـــد و نیـــک‌نامـــت ز مـــن خواهـــد بـــه آیینـــی تمامـــت...
(نظامی، ۱۳۳۳: ۱۱۹-۱۲۰)

خودِ شیرین نیز با وجود علاقه به خسرو، بر این باور است که وصال تنها در چارچوب ازدواج رسمی و رعایت آیین‌های پذیرفته‌شده مشروعیت دارد. از این‌رو تا زمانی که خسرو به طور رسمی از او خواستگاری نکند و شرایط ازدواج را فراهم نسازد، از پذیرش وصال خودداری می‌کند. این پافشاری سبب می‌شود عشق آنان با وجود علاقه متقابل، برای مدتی طولانی به تأخیر افتد و حوادث مختلفی در مسیر داستان شکل گیرد.

این مانع بر این نکته دلالت دارد که در برخی منظومه‌های عاشقانه، وصال تنها به غلبه بر موانع بیرونی وابسته نیست، بلکه رعایت هنجارهای اخلاقی و اجتماعی نیز شرط تحقق آن به شمار می‌آید. در این روایت، شیرین نه‌تنها معشوق، بلکه شخصیتی خردمند و پایبند به اصول معرفی می‌شود و همین ویژگی، مسیر عشق را از یک رابطهٔ صرفاً عاطفی به پیوندی مبتنی بر تعهد و مسئولیت تبدیل می‌کند.

در مجموع درخواست ازدواج به آیین، مانعی موقتی اما اثرگذار در مسیر وصال خسرو و شیرین است. این مانع با تأکید بر مشروعیت و رسمیت ازدواج، افزون بر ایجاد کشمکش در روایت، شخصیت استوار و اخلاق‌مدار شیرین را نیز برجسته می‌سازد.

تفاوت‌های اجتماعی و فرهنگی

از دیگر گونه‌های موانع در مسیر وصال در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی، تفاوت و اختلاف‌های گوناگونی است که با فراتر بردن کشمکش از سطح فردی به سطح اجتماعی و سیاسی، نقش مؤثری در گسترش روایت و پیچیده‌تر شدن مسیر وصال عشاق ایفا می‌کند و دارای زیرگروه‌های اختلافات سیاسی، طبقاتی و نژادی، اقتصادی و عقیدتی است.

الف) اختلافات سیاسی

این اختلافات، یکی از مهم‌ترین موانع در مسیر وصال است که اغلب در منظومه‌هایی که ازدواج برون‌همسری مطرح می‌شود، هم‌زمان با موانع عاطفی در شکل‌گیری کشمکش روایت، نقش دارند. در این دسته از داستان‌ها، پیوند دو شخص، تنها بر سرنوشت فردی آنان اثر نمی‌گذارد، بلکه افزون بر رابطهٔ عاطفی، با منافع حکومت‌ها،

روابط میان سرزمین‌ها و جایگاه اجتماعی شخصیت‌ها نیز گره می‌خورد. از این‌رو مخالفت با اینگونه ازدواج‌ها معمولاً تنها به خواست خانواده محدود نمی‌شود، بلکه ابعاد سیاسی و اجتماعی گسترده‌تری پیدا می‌کند. در برخی روایت‌ها، همین ازدواج می‌تواند زمینه‌ساز کاهش اختلافات سیاسی یا برقراری صلح میان دو حکومت باشد و در برخی دیگر، بیم از بروز جنگ و آشوب، مهم‌ترین مانع تحقق وصال است.

در داستان «زال و رودابه»، اختلافات سیاسی میان ایران و کابل، مهم‌ترین مانع وصال عشاق است. مهراب، پدر رودابه، از پیامدهای سیاسی این ازدواج بیم دارد و نگران است که پیوند دخترش با زال، موجب جنگ میان منوچهرشاه و کابل و نابودی سرزمین و مردمش شود. از این‌رو برای جلوگیری از این خطر، با این ازدواج مخالفت می‌کند و می‌گوید:

مرا گفت چون دختر آمد پدید — ببایستش اندر زمان سر برید
همم بیم جان است و هم جای ننگ — چرا بازداری سرم را ز جنگ
اگر سام یل با منوچهرشاه — بیابند بر ما یکی دستگاه
ز کابل برآید ز خورشید دود — نه آباد ماند نه کشت و درود

(فردوسی، ۱۳۷۸: ۱۳۷)

در «خسرو و شیرین» نیز مسائل سیاسی به گونه‌ای دیگر مانع وصال می‌شود. زمانی که خسرو در جنگ با بهرام احساس ضعف می‌کند، شیرین از او می‌خواهد ابتدا تاج و تخت پادشاهی را از بهرام پس گیرد، سپس تخت و معشوق با هم مهیا می‌شوند. وی معتقد است کسی که نمی‌تواند مملکتش را از نظر سیاسی و امنیتی اداره کند، لیاقت وی را نیز ندارد. شرط شیرین این است که:

تو ملک پادشاهی را به دست آر — که من باشم اگر دولت بود یار

(نظامی، ۱۳۳۳: ۱۵۶)

افزون بر این خسرو پس از برقراری روابط سیاسی با قیصر روم و ازدواج با مریم، خود را در برابر تعهدات سیاسی و خانوادگی قرار می‌دهد و همین وضعیت، وصال او با شیرین را به تأخیر می‌اندازد. دو داستان «بیژن و منیژه» و «گشتاسب و کتایون» نیز در این زیرگروه جای می‌گیرند.

بررسی این نمونه‌ها مشخص می‌نماید که اختلافات سیاسی در منظومه‌های عاشقانهٔ

فارسی صرفاً یک مانع بیرونی نیست، بلکه عشق را به عرصهٔ سیاست و حکومت، پیوند می‌زند. در این روایت‌ها، تصمیم عاشقان، ناگزیر تحت تأثیر مصالح عمومی، روابط میان حکومت‌ها و تعهدات سیاسی قرار می‌گیرد و همین امر، کشمکش داستان را از سطح فردی فراتر می‌برد.

ب) اختلافات طبقاتی و نژادی

یکی دیگر از موانع وصال در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی، اختلاف طبقاتی، نژادی و هم‌کفو نبودن خانوادهٔ عشاق است. این مانع، برخلاف اختلافات سیاسی که بیشتر به روابط حکومت‌ها مربوط می‌شود، از ساختار اجتماعی و ارزش‌های حاکم بر جامعه سرچشمه می‌گیرد. در بسیاری از روایت‌ها، جایگاه خانوادگی، اصالت نسب و تعلق به طبقات اشراف، معیار اصلی پذیرش یا رد ازدواج به شمار می‌آید و همین امر، وصال عاشقان را با دشواری روبه‌رو می‌کند.

در ایران باستان، پاکی نسب و اصالت خانوادگی، اهمیت ویژه‌ای داشت. از این‌رو اگر فردی از طبقه‌ای پایین‌تر، خواستار ازدواج با دختری از خاندان‌های اشرافی یا شاهی می‌شد، معمولاً با مخالفت روبه‌رو بود. با این حال این تفاوت‌های اجتماعی اغلب برای خود عاشق و معشوق، اهمیتی نداشت و بیشتر از سوی خانواده یا جامعه به مانعی در مسیر وصال تبدیل می‌شد.

این نگرش در شاهنامه نیز بازتاب یافته است؛ به گونه‌ای که ازدواج شاهزادگان و پهلوانان اغلب با افراد هم‌رتبه صورت می‌گیرد. حتی اگر پادشاه یا پهلوانی در سفر یا شکار، دلباختهٔ دختری از طبقات پایین جامعه شود، روایت می‌کوشد با آشکار کردن نسب اشرافی دختر، این نابرابری را برطرف کند؛ چنان‌که در داستان «شاپور و دختر مهرک»، اصل و نسب دختر در نهایت به خاندان شاهی می‌رسد (مشکور، ۱۳۲۹: ۲۱۰).

در داستان «زال و رودابه» نیز سام یکی از دلایل مخالفت خود را با این ازدواج، تفاوت نژاد و تبار دو خاندان می‌داند. او زال را از نسل فریدون و رودابه را از نسل ضحاک می‌داند و نگران این است که از فرزند مرغ پرورده و معشوقهٔ دیوزاد، چه نسلی پدید خواهد آمد؟

که ضحاک، مهراب را بُد نیا — دل شاه ازیشان پر از کیمیا...
بدانست کز گوهر اژدهاست — و گر چند بر تازیان پادشاست
ازین مرغ پرورده و آن دیو زاد — چه گویی چگونه برآید نژاد؟

همانـــا کـــه باشـــد بـــه روزشـــمار فریـــدون و ضـــحاک را کـــارزار
(فردوسی، ۱۳۸۷: ۱۲۸-۱۳۲)

گاه نیز یکی از طرفین عشق (عموماً عاشق)، هویت اصلی خود را (از خانـدان شـاهی بودن) پنهان می‌کند، اما درنهایت زمانی مانع رفع می‌شود که هویـت واقعـی وی آشـکار گردد. منظومه‌های «جمشید و خورشید»، «بهرام و گل‌انـدام» و «حیـدربیگ و سـمنبر» از این گونه‌اند و اختلاف جایگاه اجتماعی یا تصور نابرابری طبقاتی، مانعی در مسـیر وصـال ایجاد می‌کند.

بررسی‌ها بیانگر آن است که اخـتلاف طبقـاتی و نـژادی از موانـع پرتکـرار وصـال در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی است که با تکیه بر معیارهایی چـون اصـالت نسـب، جایگـاه اجتماعی و هم‌کفو نبودن، مسیر وصال را دشوار می‌سـازد و بـیش از آنکـه از احساسـات عاشقان ناشی شود، بازتاب ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی زمانه است. در این روایـت‌هـا، جامعه و خانواده، معیارهایی برای هم‌کفو بودن تعیین می‌کنند کـه شخصـیت‌هـا نـاگزیر باید با آنها روبه‌رو شوند. از این‌رو این مانع علاوه بر ایجاد کشمکش در داستان، تصـویری از نگرش اجتماعی نسبت به ازدواج و جایگاه خانوادگی نیز ارائه می‌دهد.

ج) اختلافات اقتصادی

در میان منظومه‌های عاشقانهٔ بررسی‌شده، اختلافات اقتصادی نسبت به دیگر موانـع، وصال بسامد کمتری دارد و تنها به صورت برجسته در داستان «ورقـه و گـل‌شـاه» دیـده می‌شود. در این روایت، برخلاف موانعی مانند اختلاف سیاسی یا طبقاتی کـه بیشـتر بـه جایگاه خانوادگی و اجتماعی شخصیت‌ها مربوط است، از دست رفـتن دارایـی و نـاتوانی مالی عاشق، مانع اصلی تحقق وصال به شمار می‌آید.

در این منظومه، پس از جنگ میان قبیلهٔ عشاق با قبیلهٔ ابن‌ربیع، ورقـه تمـام دارایـی خود را از دست می‌دهد و توان مالی لازم برای ازدواج با گل‌شاه را ندارد. پدر گل‌شاه نیـز با توجه به این وضعیت، او را برای تأمین کمک مالی نزد عمویش به یمن می‌فرستد، امـا در غیاب ورقه، دختر را به همسری پادشاه شام درمی‌آورد:

همـــه مـــال او بـــرده بودنـــد پـــاک همـــش کـــرده بودنـــد قصـــد هـــلاک
همـــی گفـــت بـــی‌مـــال و بـــی‌خواســـته چگونـــه شـــود کـــارم آراســـته

بترسم که گل‌شاه را گر ز عم بخواهم به کف آیدم درد و غم...
(عیوقی، ۱۳۴۳: ۴۸)

بررسی این روایت نشان می‌دهد که وضعیت اقتصادی در این منظومه، مستقیماً بر امکان ازدواج اثر می‌گذارد و فقر عاشق، زمینه را برای انتخاب خواستگاری ثروتمندتر فراهم می‌سازد. با این حال اختلافات اقتصادی به دلیل بسامد کمتر در مقایسه با دیگر گونه‌های موانع، جایگاه محدودتری در ساختار این منظومه‌ها یافته است.

د) اختلافات عقیدتی

اختلافات عقیدتی و مذهبی نیز از دیگر موانع وصال در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی است. در این دسته از روایت‌ها، تفاوت دین یا مذهب دو خانواده، ازدواج عاشق و معشوق را با دشواری روبه‌رو می‌کند و پذیرش این پیوند را از دیدگاه خانواده یا جامعه ناممکن می‌سازد. از این‌رو مانع وصال نه از فقدان عشق، بلکه از ناسازگاری باورهای دینی و مذهبی شخصیت‌ها سرچشمه می‌گیرد.

در داستان «اصلی و کرم»، مانع وصال، اختلاف مذهبی دو خانواده است. حاکم گنجه و فرزندش، مسلمانند، اما قاراکشیش و دخترش، اصلی، مسیحی هستند و قاراکشیش این ازدواج را نمی‌پذیرد. بنابراین تفاوت اعتقادی دو خانواده از همان آغاز، وصال عاشقان را با مانعی جدی روبه‌رو می‌کند.

در داستان «یوسف و زلیخا» نیز یکی از موانع ازدواج، نامسلمان بودن زلیخاست. وصال زمانی امکان‌پذیر می‌شود که ابتدا عزیز مصر از دنیا می‌رود و سپس زلیخا اسلام می‌آورد. در این روایت، تغییر وضعیت اعتقادی یکی از شخصیت‌ها، زمینه رفع مانع و تحقق وصال را فراهم می‌سازد.

می‌توان نتیجه گرفت که اختلافات عقیدتی در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی، برخلاف اختلافات سیاسی یا طبقاتی که بیشتر به شرایط بیرونی مربوط می‌شوند، به باورها و هویت دینی شخصیت‌ها وابسته است و رفع این مانع تنها زمانی امکان‌پذیر می‌شود که این ناسازگاری اعتقادی از میان برداشته شود. از این‌رو این مانع با پیوند دادن سرنوشت عاشقان به باورهای دینی و مذهبی، افزون بر ایجاد کشمکش، نشان می‌دهد که در برخی روایت‌ها، همسویی اعتقادی، یکی از پیش‌شرط‌های تحقق وصال به شمار آمده است.

موانع ناشی از ویژگی‌های فردی

یکی دیگر از موانع در مسیر وصال در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی، وجود ویژگی‌های خاص در یکی از شخصیت‌هاست. برخلاف بسیاری از موانع پیشین که منشأ آنها در عوامل بیرونی، مانند خانواده، جامعه یا حکومت قرار داشت، این دسته از موانع به ویژگی‌های فردی شخصیت‌ها مربوط می‌شود. با این حال آنچه در روایت‌ها، نقش مانع را ایفا می‌کند، صرف وجود این ویژگی‌ها نیست؛ بلکه برداشت و داوری دیگر شخصیت‌ها نسبت به آنهاست. از این‌رو اینگونه موانع نیز در تعامل با هنجارهای اجتماعی و فرهنگی معنا می‌یابند. این مانع، قابل تقسیم به زیرگونه‌های ویژگی ظاهری نامتعارف، پیری و ناتوانی و آشفتگی روحی است.

الف) ویژگی ظاهری نامتعارف

در داستان «زال و رودابه»، یکی از نخستین موانع وصال، ویژگی‌های ظاهری خاص و پیشینهٔ متفاوت زندگی زال است. سپیدمویی او از بدو تولد و پرورش یافتنش به دست سیمرغ، سبب می‌شود اطرافیان او را شایستهٔ همسری رودابه ندانند.

رودابه که در شاهنامه، بسیار زیبا و با کمالات به تصویر کشیده شده، با شنیدن توصیف انسانی سپیدمو و دست‌پرودهٔ حیوان که چون با انسان‌ها نزیسته، از بسیاری از صفات انسانی به دور است، عاشق وی می‌شود. مخالفت با این ازدواج، بیش از آنکه از احساسات عاشق و معشوق ناشی شود، بازتاب نگاه دیگر شخصیت‌ها به تفاوت‌های ظاهری و پیشینهٔ زندگی زال است. این نگرش در گفت‌وگوی ندیمه‌های رودابه نیز آشکار است. آنان با اشاره به سپیدمویی زال و پرورش او به دست سیمرغ، این ویژگی‌ها را دلیلی بر نامناسب بودن این پیوند می‌دانند:

که آن را که اندازد از بر پدر — تو خواهی که گیری مر او را به بر؟
که پروردهٔ مرغ باشد به کوه — نشانی شده در میان گروه
کس از مادران، پیر هرگز نزاد — نه زان کس که زاید بباشد نژاد

(فردوسی، ۱۳۷۸: ۱۱۹)

بررسی این روایت نشان می‌دهد که تفاوت‌های جسمانی یا ظاهری، به‌خودی‌خود مانع وصال نیستند، بلکه زمانی نقش مانع پیدا می‌کنند که جامعه، آنها را نشانه‌ای از

ناشایستگی تلقی کند. از این‌رو در این داستان، منشأ اصلی مانع را باید در داوری اجتماعی نسبت به شخصیت زال جست‌وجو کرد، نه در ویژگی‌های فردی او یا نگاه شخصی رودابه به مانع.

ب) پیری و ناتوانی

همان‌طور که پیشتر نیز اشاره شد، در منظومهٔ «ویس و رامین»، علل متعددی، مانع وصال است. یکی دیگر از این علت‌ها، تفاوت سنی چشمگیر و پیری و ناتوانی موبد است. او می‌خواهد با استناد به قرارداد ناموجهی که قبل از تولد ویس با مادر او داشته، جوانی و زیبایی ویس را تصاحب کند که از همان آغاز، زمینه بیزاری و تنفر ویس از این ازدواج را فراهم می‌کند و مانعی در شکل‌گیری رابطهٔ عاطفی میان آن دو می‌شود.

افزون بر این، ناتوانی جنسی موبد، وصال واقعی آن دو را ناممکن می‌سازد و بر ناکامی این ازدواج می‌افزاید. هرچند ویس سرانجام بدون اختیار، به همسری موبد ضد قهرمان و قاتل پدر درمی‌آید، موبد هرگز به وصال او دست نمی‌یابد؛ زیرا دایه در همان روزهای نخست ازدواج، با طلسمی، سلامت جنسی او را از میان می‌برد. با این حال موبد در سراسر داستان همچنان دلبستگی خود را به ویس ابراز می‌کند و حتی حاضر است برای جلب رضایت او از قدرت و پادشاهی خود نیز چشم بپوشد، اما این تلاش‌ها به نتیجه نمی‌رسد.

بر اساس این منظومه، صرف وقوع ازدواج، به معنای تحقق وصال نیست. هرچند پیوند زناشویی از نظر رسمی برقرار می‌شود، تفاوت سنی، نبودِ همدلی عاطفی و ناتوانی جسمی و جنسی و به طور کلی هم‌کفو نبودن، مانع از شکل‌گیری رابطه‌ای کامل میان دو شخصیت می‌شود. از این‌رو روایت، میان «ازدواج» و «وصال»، تمایز قائل است و نشان می‌دهد که تحقق یکی، لزوماً به معنای تحقق دیگری نیست.

ج) آشفتگی روحی

در منظومهٔ «لیلی و مجنون»، آشفتگی روحی مجنون که ناشی از اوج عاشقی اوست، یکی از موانع اصلی وصال او با لیلی است. در متن روایت، پدر لیلی، رفتار قیس را نشانه‌ای از دیوانگی می‌داند و همین برداشت، او را برای ازدواج با دخترش، نامناسب جلوه می‌دهد. پدر لیلی در رد این ازدواج می‌گوید:

دیـــــوانگی‌ای همـــــی‌نمایـــــد دیـوانـــــه حـریـــــف مـــا نـشـایـــــد
تـــــا او نشـــــود درســـــت گـــــوهر ایـــــن قصـــــه نگفتنـــــی اســـــت دیگـــــر

(نظامی، ۱۳۷۶: ۷۲)

بررسی این نمونه نشان می‌دهد که آشفتگی روحی مجنون، حاصل مجموعه‌ای از عوامـل است که از مهم‌ترین آنها می‌توان به سـاختار پدرسـالارانهٔ قبیلـه، انفعـال لیلـی در برابـر ایـن ساختار و حضور رقیبی قدرتمند اشاره کرد. با این حال هیچ‌یک از این عوامل بـه‌خـودی‌خـود مانع وصال نیستند، بلکه زمانی چنین کـارکردی مـی‌یابنـد کـه بـر داوری خـانواده و جامعـه نسبت به شایستگی فرد برای ازدواج تأثیر بگذارند. از ایـن‌رو در لیلـی و مجنـون نیـز هماننـد دیگر نمونه‌های این بخش، منشأ اصلی مانع وصال، نه در خودِ ویژگی‌های فردی شخصیت‌هـا، بلکه در واکنش و داوری اجتماعی نسبت به آنها نهفته است.

ملاحظات دینی و اخلاقی

ملاحظـات اخلاقـی، دینـی و اجتمـاعی نیـز یکـی دیگـر از موانـع مسـیر وصـال در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی است. در این دسـته از روایـت‌هـا، بـرخلاف بسـیاری از موانـع پیشین که منشأ آنها بیرونی و ناشی از مخالفت خانواده یا جامعه بود، مانع وصال از باورهـا، ارزش‌ها و پایبندی شخصیت‌ها به اصول اخلاقی و دینی سرچشمه می‌گیرد. از این‌رو حتـی در شرایطی که امکان وصال فراهم است، شخصیت‌ها به دلیل ترس از گنـاه، مجـازات یـا از دست دادن حیثیت و پاک‌دامنی، از تحقق آن خودداری می‌کنند. بررسی منظومه‌های ایـن پژوهش نشان می‌دهد که این گونه از موانع را می‌توان در دو زیرگونه بررسی کرد:

الف) ترس از عقوبت الهی یا مجازات پادشاه

در برخی منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی، شخصیت‌ها به دلیـل تـرس از عقوبـت الهـی، مجازات پادشاه یا پیامدهای اخلاقـی و قـانونی، از وصـال خـودداری مـی‌کننـد. در ایـن روایت‌ها، مانع وصال برخاسته از احساس مسئولیت و پایبندی شخصیت‌ها به ارزش‌هایی است که فراتر از خواست فردی آنان قرار می‌گیرد. نمونه‌های این زیرگونه را می‌تـوان در داستان‌های «سودابه و سیاوش»، «ویس و رامین»، «یوسف و زلیخا» و... مشاهده کرد.

در داسـتان سـودابه و سـیاوش، سـیاوش بـا وجـود اصـرار سـودابه، پیشـنهاد او را نمی‌پذیرد؛ زیرا این کار را خیانت به پدر و گناهی نابخشودنی می‌داند.

در ویس و رامین، شخصیت‌ها بارها میان خواست دل و پیامدهای اخلاقی و اجتماعی رفتار خود دچار تردید می‌شوند. زمانی که دایه، پیغام عشق رامین را به گوش ویس می‌رساند، ویس از عقوبت پروردگار می‌ترسد و از اینکه بیش از این نامش بر سر زبان‌ها بیفتد، همچنین از رسوایی و ننگ در هراس است:

مرا کی دل دهد کردن چنین کار — که شرم خلق باشد، بیم دادار
اگر کاری کنم بر کار دیوم — بسوزد مر مرا گیهان خدیوم

(گرگانی، ۱۳۳۷: ۹۸)

در یوسف و زلیخا نیز یوسف به دلیل ایمان و ترس از خدا، همچنین مجازات عزیز مصر، از خواست زلیخا سر باز می‌زند و پاکدامنی را بر وصال ترجیح می‌دهد:

بگفتا مانع من زان دو چیز است — عِقاب ایزد و قهر عزیز است
عزیز این کج‌نهادی گر بداند — به من صد محنت و خواری رساند

(جامی، ۱۳۶۲: ۳۳)

در مجموع ترس از عقوبت الهی یا مجازات، از موانعی است که منشأ آن در نظام ارزشی شخصیت‌ها و بر اساس باورهای اخلاقی و دینی قرار دارد. این مانع، ضمن به تأخیر انداختن وصال، تعارض میان عشق و مسئولیت اخلاقی را به یکی از محورهای اصلی روایت تبدیل می‌کند.

ب) ترس از دست رفتن پاک‌دامنی

در برخی منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی، یکی از موانع وصال، نگرانی شخصیت‌ها از حفظ عفت، آبرو و پاک‌دامنی است. در این دسته از روایت‌ها، عشق میان دو شخصیت وجود دارد و حتی امکان دیدار یا وصال نیز فراهم می‌شود، اما معشوق یا گاه هر دو شخصیت، به دلیل پایبندی به ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی، از برقراری رابطه پیش از ازدواج، خودداری می‌کنند. ازاین‌رو مانع وصال، نه از فقدان عشق، بلکه از التزام شخصیت‌ها به حفظ حیثیت و پاک‌دامنی ناشی می‌شود.

نمونه‌های این زیرگونه را می‌توان در منظومه‌های «وامق و عذرا»، «ایرج و هوبره» و «خسرو و شیرین» مشاهده کرد. در این آثار، با وجود علاقه متقابل، معشوق از وصال شتاب‌زده پرهیز می‌کند و تحقق آن را به فراهم شدن شرایطی می‌سپارد که با معیارهای

اخلاقی و اجتماعی سازگار باشد. به همین دلیل، پاک‌دامنی نه به عنوان مانعی بیرونی، بلکه به عنوان اصلی اخلاقی، مسیر وصال را به تأخیر می‌اندازد.

در «خسرو و شیرین»، این بن‌مایه، آشکارتر از دیگر نمونه‌ها دیده می‌شود. شیرین با وجود دلبستگی عمیق به خسرو، تا پیش از برگزاری آیین رسمی ازدواج، وصال را نمی‌پذیرد و بر حفظ عفت و جایگاه اجتماعی خود تأکید می‌کند. از این‌رو عشق در این روایت با خویشتن‌داری و پایبندی به اصول اخلاقی همراه می‌شود و همین امر، یکی از مهم‌ترین عوامل تأخیر در وصال عاشقان است. در داستان یونانی «وامق و عذرا»، ترس از خداوند مطرح نیست، اما فلاتوس استاد عذرا، کار او را شرم‌آور و خلاف پاک‌دامنی و او را ننگ دوران خویش می‌داند. در داستان معاصر «ایرج و هوبره» نیز مانع وصال برای هوبره، تأکیدی است که بر پاک‌دامن ماندن خود دارد.

بررسی این نمونه‌ها نشان‌دهندهٔ آن است که در این دسته از منظومه‌ها، پاک‌دامنی صرفاً یک ویژگی شخصیتی نیست، بلکه نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری مسیر روایت دارد. شخصیت‌ها با انتخاب آگاهانه میان خواست فردی و پایبندی به ارزش‌های اخلاقی، کشمکش داستان را عمیق‌تر می‌کنند و روند دستیابی به وصال را پیچیده‌تر می‌سازند.

مخالفت کلی با ازدواج و پیوند عاطفی

گاهی مانع وصال نه از اوضاع اجتماعی، تفاوت‌های خانوادگی یا ویژگی‌های فردی شخصیت‌ها، بلکه از نگرش منفی یکی از شخصیت‌های اصلی نسبت به اصل ازدواج یا رابطهٔ عاطفی با زنان ناشی می‌شود. در این دسته از روایت‌ها، مخالفت با ازدواج به صورت یک باور یا اندیشه مطرح است و همین نگرش، مسیر طبیعی شکل‌گیری رابطهٔ عاشقانه را با مانع روبه‌رو می‌کند.

نمونهٔ شاخص این زیرگونه در منظومهٔ «سلامان و ابسال» دیده می‌شود. در این داستان، پادشاه و حکیم، آمیزش با زنان را به این دلیل که باعث غفلت ایشان از امور سلطنتی و مملکتی می‌گردد، کار درستی نمی‌دانند. بنابراین زمانی که از عشق شاهزاده که قرار است وارث تاج و تخت باشد مطلع می‌شوند، بر او خرده می‌گیرند و می‌گویند:

رو به معشوقان نابخرد منه افسر دولت ز فرق خود منه

چیست شاهد، صورتی پر عار و عیب از هوس نی دامنش پاک و نه جیب
(جامی، ۱۳۷۶: ۱۴۰)

و پادشاه می‌کوشد تا فرزندش نیز از وابستگی به زنان و دلبستگی‌های عاشقانه دور بماند. با این حال سلامان برخلاف این خواست، دلباختهٔ ابسال می‌شود و همین امر، سبب انتقال روایت به مرحلهٔ بحران می‌شود.

در ادامه روایت، پادشاه و حکیم برای دور کردن سلامان از این دلبستگی، تدابیر مختلفی به کار می‌گیرند و می‌کوشند او را از این مسیر بازدارند. بدین ترتیب مخالفت اولیه با اصل ازدواج و پیوند عاطفی، به یکی از عوامل اصلی تأخیر در وصال و پیشبرد حوادث داستان تبدیل می‌شود.

بررسی این روایت نشان می‌دهد که در این زیرگونه، منشأ مانع، نه در عوامل بیرونی و نه در ناسازگاری میان عاشق و معشوق، بلکه در نظام فکری یکی از شخصیت‌های اثر قرار دارد. از این‌رو کشمکش داستان از تقابل دو نگرش متفاوت نسبت به عشق و ازدواج شکل می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف طبقه‌بندی و تحلیل بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق» در منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی انجام شد. یافته‌های پژوهش مؤید آن است که این بن‌مایه، یکی از عناصر بنیادین ساختار روایت‌های عاشقانه است که نقش سازندهٔ اصلی در پیشبرد روایت دارد و در همهٔ آثار بررسی‌شده، با صورت‌ها و کارکردهای گوناگون حضور دارد. وجود مانع، افزون بر ایجاد کشمکش و تعلیق، مسیر روایت را شکل می‌دهد و در پیشبرد داستان، نقشی اساسی ایفا می‌کند.

یافته‌های پژوهش نشان داد که موانع در مسیر وصال را می‌توان در هفت گروه اصلی طبقه‌بندی کرد: عشق‌ورزی به محارم، ازدواج‌های برون‌همسری، درخواست ازدواج به آیین، تفاوت‌های اجتماعی و فرهنگی، موانع ناشی از ویژگی‌های فردی، ملاحظات دینی و اخلاقی و مخالفت کلی با ازدواج و پیوند عاطفی. بعضی از این گروه‌ها نیز بسته به

شرایط تاریخی و فرهنگی، زیرگونه‌های متعددی را در برمی‌گیرد و در منظومه‌های مختلف به شیوه‌های متفاوتی نمود یافته است.

تحلیل داده‌ها روشن ساخت که منشأ این موانع، یکسان نیست. برخی از آنها، مانند اختلافات سیاسی، طبقاتی و عقیدتی، از اوضاع اجتماعی و فرهنگی سرچشمه می‌گیرند. برخی دیگر، مانند ترس از عقوبت الهی یا حفظ پاک‌دامنی، ریشه در نظام ارزشی شخصیت‌ها دارند و گروهی نیز مانند موانع ناشی از ویژگی‌های فردی یا تفاوت‌های نژادی، حاصل برداشت جامعه و دیگر شخصیت‌ها از ویژگی‌های فردی عاشق یا معشوق هستند. از این‌رو مانع وصال را نمی‌توان صرفاً عاملی برای به تأخیر افتادن وصال دانست، بلکه این بن‌مایه در هر روایت، متناسب با فضای فرهنگی و فکری اثر، کارکردی متفاوت می‌یابد.

بررسی سیر تحول این بن‌مایه نیز نشان داد که برخی از گونه‌های آن، ریشه در روایت‌های اساطیری و تاریخی دارند و در دوره‌های بعد، ضمن حفظ هسته اصلی خود، متناسب با دگرگونی‌های فرهنگی، دینی و اجتماعی، صورت‌های تازه‌ای یافته‌اند. در نتیجه تحول بن‌مایهٔ موانع وصال، بازتابی از تحول نگرش جامعه نسبت به عشق، ازدواج، خانواده و روابط انسانی در دوره‌های مختلف ادبیات فارسی است.

در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که بن‌مایهٔ «موانع در مسیر وصال عشاق»، تنها یکی از عناصر روایی منظومه‌های عاشقانه نیست، بلکه از مهم‌ترین عوامل سازمان‌دهندهٔ ساختار این آثار به شمار می‌آید. طبقه‌بندی و تحلیل این بن‌مایه، افزون بر روشن ساختن ساختار روایت‌های عاشقانه، زمینه را برای مطالعات تطبیقی دربارهٔ تحول بن‌مایه‌ها و تأثیر متقابل فرهنگ‌ها در ادبیات فارسی فراهم می‌کند.

با وجود نتایج به‌دست‌آمده، این پژوهش به منظومه‌های عاشقانهٔ فارسی محدود بوده است. از این‌رو بررسی این بن‌مایه در دیگر گونه‌های ادبی و نیز مقایسهٔ آن با سنت‌های روایی سایر فرهنگ‌ها می‌تواند موضوع پژوهش‌های آینده باشد.

پی‌نوشت

۱. این انواع در داستان‌های عامیانه، عاشقانه و حماسی ملت‌های دیگر نیز سابقه دارد.

۲. ما هرگز سیاوش را معشوق نمی‌نامیم، زیرا این عشق، یک‌طرفه است. این موضوع دربارهٔ یوسف، ویس در مقابل موبد و شیرین در مقابل شیرویه نیز حکم می‌کند.
۳. البته سودابه به اندازه زلیخا در عشق خود ثابت‌قدم نیست.
۴. دربارهٔ تهمینه به نظر می‌رسد اگر وی و تورانیان از رضایت رستم و خاندان او و به طور کلی ایران مبنی بر وصال مطمئن بودند، هرگز نقشهٔ ربودن رخش، کشاندن رستم تا مرز سمنگان و شبانه حاضر شدن بر بالین وی را نمی‌کشیدند.
۵. در منظومهٔ «سعد و همایون» با تبار ایرانی نیز همایون به شرط کابین، راضی به ازدواج با سعد می‌شود.

منابع

آقایی مفرد، یاسمین و مسعود پاکدل (۱۳۹۳) بررسی عوامل بازدارندهٔ وصال در منظومهٔ غنایی ویس و رامین، مجله تحقیقات تمثیلی در زبان و ادب فارسی، شماره ۲۲، صص ۵۳-۷۰.
https://sanad.iau.ir/ar/Article/872133.

بارتلمه، کریستیان (۱۳۲۷) زن در حقوق ساسانی، ترجمه ناصرالدین صاحب‌الزمانی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی عطایی.

پارسانسب، محمد (۱۳۸۸) «بن‌مایه: تعاریف، گونه‌ها، کارکردها و...»، فصلنامه نقد ادبی، سال اول، شماره ۵، صص ۷-۴۰.
https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080360.1388.2.5.3.4.

پراپ، ولادیمیر (۱۳۶۸) ریخت‌شناسی قصّه‌های پریان، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، توس.

تفضلی، احمد (۱۳۷۶) تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران، سخن.

جامی، عبدالرحمان (۱۳۶۲) یوسف و زلیخا، به کوشش نادر وزین‌پور، تهران، امیرکبیر.

---------- (۱۳۷۶) مثنوی سلامان و ابسال، تصحیح و تعلیق زهرا مهاجری، تهران، نشرنی.

حیدربیگ و سمنبر (۱۳۹۷) تصحیح و مقدمه نجمه دری و حسن ذوالفقاری، تهران، خاموش.

زرشناس، زهره (۱۳۸۴) میراث ادب روایی در ایران باستان، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

ساوجی، سلمان (۱۳۴۸) جمشید و خورشید، به اهتمام ج.پ.آسموسن و فریدون وهمن، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

صافی، محمد (۱۳۸۸) بهرام و گل‌اندام، به کوشش حسن ذوالفقاری و پرویز ارسطو، تهران، چشمه.

عنصری، ابوالقاسم حسن‌بن‌احمد (۱۹۶۷) وامق و عذرا، با مقدمه دکتر مولوی و به سعی و اهتمام احمد ربانی، لاهور، دانشگاه پنجاب.

عیوقی (۱۳۴۳) ورقه و گل‌شاه، به اهتمام ذبیح‌الله صفا، تهران، دانشگاه تهران.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۸) شاهنامه، نسخه ۹ جلدی، زیر نظر عبدالحسین نوشین، تهران، ققنوس.

گرگانی، فخرالدین اسعد (۱۳۳۷) ویس و رامین، به اهتمام محمدجعفر محجوب، تهران، ابن‌سینا.

مشکور، محمدجواد (۱۳۲۹) کارنامه اردشیر بابکان، تهران، دانش.

نظامی گنجوی (۱۳۳۳) خسرو و شیرین، به اهتمام وحید دستگردی، چاپ دوم، تهران، ابن‌سینا.

---------- (۱۳۷۶) لیلی و مجنون، به کوشش سعید حمیدیان، تهران، قطره.